Marija Javor Briški

Pogled z različnih perspektiv – podoba mest v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske

Ključne besede: Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, topografija, historiografija, podoba mest, prostor, čas, kolektivna identiteta, veduta

Ko je Janez Vajkard Valvasor po končanem šolanju na jezuitski gimnaziji v Ljubljani v štirinajstih letih prepotoval velik del Evrope in Severne Afrike, da bi si – v duhu svojega časa – pridobil obilico novih spoznanj in védenj ter tako razširil svoje obzorje, je moral ugotoviti, da tujci o njegovi domovini Kranjski ne vedo nič ali pa zelo malo (Reisp, 1983, 78; Miladinović Zalaznik, 2001, 97–98, 103). V preteklosti so, kot piše Valvasor v uvodnem besedilu XI. knjige svojega monumentalnega dela *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (1971b, 3), ki je prvič izšlo leta 1689 v Nürnbergu,¹ sicer že obstajala topografska dela Matevža Meriana, Georga Brauna, Abrahama Saurja in drugih, ki pa so zapisali le imena kranjskih mest, gradove pa omenjali le mimogrede. Zaradi te površnosti naj bi si mnogi ustvarili napačno mnenje, da je, kakor pravi v nadaljevanju, častitljiva vojvodina Kranjska neugleden, zanemarljiv kotiček evropske zemlje brez prijetnih mest in veličastnih gradov. Zato naj bi v primerjavi z drugimi deželami tudi ne bila vredna enakega spoštovanja. Da bi popravil to splošno razširjeno prepričanje,² se je odločil, da skupaj z opisom vojvodine in njenih najpomembnejših krajev radovednemu bralcu izroči tudi njihove podobe, ki jih je skiciral lastnoročno po resničnem videzu. Nastanka znamenite »knjige gradov« pa ne gre pripisati samo Valvasorjevi želji, da bi tuje bralce seznanil z znamenitostmi dežele in tako med njimi dvignil ugled Kranjske. Celo Kranjci sami pogosto niso dobro poznali ne zgodovine ne znamenitosti svoje dežele (prav tam), kar je posledično pomenilo, da niso imeli svoje »kolektivne identitete«, ki bi se definirala po zavesti o skupni kulturi (Wagner, 1999, 47–50), oziroma da ta zaradi nepoznavanja prostora in časa domovine ni bila dovolj razvita, da bi bili Kranjci kot teritorialna skupnost ter njihova dežela prepoznavni na evropskem zemljevidu. »Skupna kultura« se torej v tem kontekstu navezuje na vse oblike kulturnega izročila, povezane s prostorom in zgodovino Kranjske, ne glede na etnično pripadnost njenih prebivalcev.³

1 Ta izdaja je dostopna v Digitalni knjižnici Slovenije: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-NQSKQM6>. Vsi navedki v tem prispevku so iz izdaje iz leta 1971 (op. ur.).

2 Tudi nemški humanisti 15. stoletja so imeli podoben povod za produkcijo knjig, v katerih so opisovali in slavili nemška mesta (Behringer, 1999, 90).

3 O pomembnosti prostorskega vidika pri določitvi pripadnosti nekemu ljudstvu, ki se odraža v

V središču pričujočega članka pa ne bo analiza Valvasorjeve predstavitve kulturne dediščine v vseh njenih segmentih, temveč se bomo omejili le na njegov prikaz kranjskih mest. Po Schlöglu (2007, 34) mesta kot točke maksimalne družbene zgoščenosti namreč najbolj odražajo vzpon in propad kultur.

Ko je Valvasor zbiral podatke za svoje historiografsko-topografsko delo, je naletel na precejšnje težave. Pritožuje se, da mu – razen redkih izjem – ne graščaki ne mestna gosposka niso posredovali želenih informacij (Valvasor, 1971b, 3–4). Zato se je pri (p)opisu mest in »kulturne krajine« nasploh predvsem opiral na lastne raziskave. Prehobil je Kranjsko podolgem in počez, jo izmeril ter narisal skice kranjskih mest, samostanov in gradov, ki so kasneje med drugimi služile kot predloge objavljenih bakrorezov (Rojc, 1990, 165–167, 171–172). Uporabljal je primarne vire iz arhiva deželnih stanov in drugih arhivov (Reisp, 1983, 233), naslanjal pa se je tudi na dela drugih avtorjev,⁴ ki jih je kritično pretresel. O njegovem znanstvenem pristopu do sekundarne literature pa pričajo njegovi dvomi oziroma popravki, ko njegova lastna opažanja – še posebej takrat, ko se opira na arhivske dokumente – ponekod odstopajo od prikazov avtorjev, ki jih je citiral (npr. Valvasor, 1971b, 110, 195, 198, 234, 384).

Čeprav je Valvasor stremel po verodostojnosti in resničnosti svojih prikazov, izhajamo iz predpostavke, da je mesta opisoval s stališča kranjskega domoljuba, ki namerava povečati ugled svoje domovine in zato teži k določeni idealizaciji prostora kot kulturne krajine, ki jo zasledimo med drugim tudi v t. i. hvalnicah mest (»Städtelob«), v nemškem prostoru razširjenih zlasti v 15. in 16. stoletju (Kugler, 2007; Meyer, 2007). Pri analizi podob kranjskih mest v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* bomo skušali odgovoriti predvsem na sledeča vprašanja: Kako Valvasor mesta umešča v bližnjo in daljno okolico oziroma v deželo Kranjsko? Po katerih percepcijskih vzorcih opisuje mesta? Iz katere perspektive opisuje mesta? Pri tem mislimo na razmerje med prostorsko in časovno ter zunanjo in notranjo perspektivo. Katere strategije uporablja, da bi kranjska mesta predstavil v čim lepši luči? Nenazadnje nas zanima, katere so razlike med opisom glavnega mesta in opisom drugih mest ter vloga slikovnega gradiva nasploh in njegov odnos do besedila.

Že v svoji II. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (Valvasor, 1971a, 97–296), ki ponuja kratek celovit topografsko-geografski pregled in predstavlja nekakšen uvod k celotnemu delu, avtor omenja 22⁵ takrat pod Kranjsko spadajočih mest ter jih umešča

Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*, govori tudi Mihelič, 1990, 49.

4 Na svojem gradu Bogenšperk je Valvasor razpolagal z bogato knjižnico, katere katalog je objavljen (Kukolja idr., 1995). Seznam avtorjev, katerih dela je Valvasor uporabljal, je, čeprav pomanjkljiv, objavljen tudi na neoštevilčenih straneh pred I. knjigo *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (Valvasor, 1971a). O pomenu mest kot kazalcev kultiviranosti gl. tudi Kugler, 2004, 409.

5 Število se ujema s seštevkom mest, naštetih v knjigi pri petih delih takratne Kranjske, pri tem smo dodali še Škofjo Loko, ki jo je Valvasor omenil v seznamu komend, samostanov in far, mesto Ljubljana,

po regionalnem načelu. Dežela Kranjska, ki se je razvila iz Kranjske krajine, pod katero so spadale Gorenjska, Ljubljanska kotlina in vzhodna Notranjska ter je bila prvič omenjena leta 973 kot *Carniola*, v nemščini pa kot *Creina marcha*, je tekom zgodovine zaradi ozemeljskih pridobitev ali izgub spreminjala svoje razsežnosti in svojo razdelitev. Do prve polovice 15. stoletja je bila Kranjska, ki je bila leta 1364 povzdignjena v vojvodino, teritorialno precej razdrobljena v neposredna državna gospostva, potem pa so Habsburžani s pridobitvijo celjskih, ortenburških in wallseejevskih gospostev po izumrtju teh plemiških družin ter z ureditvijo »razmerij s Freisingom in Briksnom za gospostvo na Kranjskem« razširili in utrdili svojo oblast (Grafenauer, 1991; Štih, 1995, 93–104). Po Valvasorjevi navedbi je Kranjska v 17. stoletju obsegala pet delov: Gorenjsko, Dolenjsko, Srednjo Kranjsko, Notranjsko (ali Kras in Pivko) in Istro (Valvasor, 1971a, 109–296). Mesta na Gorenjskem/Oberkrain so bila takrat: Škofja Loka/Bischoffslackh, Kranj/Crainburg, Ljubljana/Laybach (delno), Radovljica/Ratmannsdorff in Kamnik/Stein. Pod Dolenjsko so spadala: Krško/Gurckfeld, Kostanjevica/Landstraß, Ljubljana/Laybach (delno), Novo mesto/Rudolfswerth in Višnja gora/Weichselburg, pod Srednjo Kranjsko/Mittelkrain: Kočevje/Gottschee, Lož/Laaß, Metlika/Möttling in Črnomelj/Tschernembl. Notranjska/Innerkrain je imela le dve mesti: Devin/Tybain (Duin) in Ajdovščino/Haydenschaftt, Istra/Histerreich pa sedem: Tinjan/Antignana, Brseč/Berschez, Pičan/Biben, Kastav/Castua, Gračišče/Galliniana, Lovran/Laurana in Pazin/Mitterburg. Poseben položaj v *Slavi vojvodine Kranjske* je zavzel Trst, ki za časa Valvasorja sicer ni bil več kranjsko mesto, vendar ga kljub temu vključuje v obravnavo, prav tako tudi Reko/S. Veit am Pflaum (Valvasor, 1971b, 588–599, 609).

Deli Kranjske so v tej knjigi Valvasorjeve *Slave* teritorialno natančno opredeljeni, začrtane so njihove meje, ozemlja pa so prikazana v odnosu do drugih obmejnih pokrajin, kar sporoča, da Valvasor pri tej umestitvi in razmejitvi delov Kranjske prostorskost dojema topološko, ker dele prostora opisuje v medsebojnem odnosu, bralcu torej posreduje strukturo prostora (prim. Günzel, 2007, 16–17), ki ga je obhodil, pri tem početju pa je kot »subjekt percepcije« (Kleinschmidt, 1999, 75) zaznal oziroma izkusil njegovo razprostranost.⁶ Ko je Valvasor izmeril vse dele Kranjske, je praviloma začel in zaključil svoje opravilo pri glavnem mestu Ljubljana, razen pri Istri, ki, kot vemo, ni ležala v neposredni bližini prestolnice. Z začetkom in koncem posameznih meritev pri Ljubljani pa tudi prostorsko nakazuje centralni pomen kranjskega

ki ga je deloma navedel pri Gorenjski in Dolenjski, pa smo šteli le enkrat (Valvasor, 1971a, I. knj., II. del, 112s., 175, 208, 212, 253).

6 V nasprotju s konotacijo nemškega termina »Raum«, ki poudarja predvsem volumen, latinski (ne romanski, kot piše avtor) terminus *spatium* evocira prej relacionalnost ali razprostranost (Günzel, 2007, 24–25). Povezavo s pomenom »razprostranost« ima tudi slovenski izraz »prostor«; to povezavo nam razkriva njegov izvor: prvotni pomen praslovanske oblike je »slama, ravnica«, ta oblika pa je sorodna s pslov. **prosteriti*, slov. prostréti, razprostréti. »Prvotni pomen je nekako *kar se razproštrira« (Snoj, 1997, 508).

glavnega mesta (Valvasor, 1971a, 109–110, 173–174, 208–210, 253–254, 284–285). Tako kot je dele Kranjske umestil v prostor, da je vzpostavil njihov medsebojni odnos in njihovo relacijo do ozemelj oziroma pokrajin, ki leže onstran kranjskih meja, je tudi deželo samo lociral v prostorski kontekst. Opis meja pričenja in končuje, kot piše, v zasneženem Bistriškem gorovju nad Kamnikom, nekako na severu, pot pa nadaljuje proti severovzhodu. Zunanje ozemeljske meje Kranjske se zdijo bolj zaprte kot notranje, saj avtor opis zaključuje: »Dieses nun / was / in jetzt=beschriebenen Grentzen / ist eingeschlossen / wird das Hertzogthum Crain genannt« (Valvasor, 1971a, 99–100).⁷ To ugotovitev lahko interpretiramo po eni strani kot poziv, da se mora spoštovati ozemeljska nedotakljivost, po drugi strani pa indicira zaprtost Kranjske v odnosu do njenih sosedov in s tem pripomore, da jo ljudje onkraj meja premalo poznajo in cenijo.

Pomembna dopolnitev k prostorskemu orisu pa so zagotovo karte, ki jih je avtor vključil v svojo II. knjigo *Slave* in na katere v glavnem tudi izrecno opozarja v marginalijah ob koncu razlag o poteku meja (Valvasor, 1971a, priloga med 100–101, 111, 173, 209, 254, 285). Prav tako kot v opisih ozemeljskih meja se je tudi v

kartah [...] vedno zrcalila raven človekovega spoznanja, njegov odnos do sveta, filozofija družbe. Odnos do kart zelo verodostojno kaže stopnjo duhovne, pa tudi tehnične kulture vsakega naroda. Pobude za izdelavo kart izhajajo bodisi iz njihove komunikacijske bodisi spoznavne ali operativne funkcije. (Rojc, 1990, 165)

Karte, umeščene v delu, so medij vizualizacije (Esser, 2010, 450) in pri bralcu zagotovo pripomorejo k boljši predstavi o prostoru, ki ga je Valvasor zarisal z besedami. Ker je natančno analizo Valvasorjevih kart že opravil Rojc (1990), se jim na tem mestu ne bomo podrobneje posvetili, izpostavili bi le, da na kartah niso vrisane ceste, kar med drugim kaže na pomanjkljivo infrastrukturo na kopnem v takratnem času, večji pomen pa je imel, kot piše Sitar (1990, 149),

vodni promet po rekah, jezerih in morju ob slabem stanju in uporabnosti cest na Kranjskem tudi še v drugi polovici 17. stoletja. Odtod odsotnost cestnega omrežja na Valvasorjevih zemljevidih Kranjske, njenih posameznih petin, Pokolpja in Hrvaške, medtem ko so na vseh teh kartah reke skrbno vrisane in tvorijo temeljno prostorsko orientacijsko strukturo za interpolacijo krajev.

Geografska lega je imela tudi precejšen vpliv pri samem nastanku mest. Ustanovljena so bila predvsem na takih lokacijah, ki so se kot ugodna križišča izkazale primerne za menjavo blaga. Nastajala so predvsem v 12. in na začetku 13. stoletja, ko sta se trgovina in obrt ločili od agrarne proizvodnje. Poleg prevladujoče trgovinske in obrtne funkcije sta za mesta v primerjavi s poljedelskimi naselbinami značilna večja

7 »To, kar je zaprto znotraj sedaj opisanih meja, se imenuje Vojvodina Kranjska.« Vse navedke Valvasorjevega besedila je iz nemščine prevedla avtorica (op. ur.).

gostota prebivalstva in pravno-formalno priznanje s podelitvijo mestnih pravic. Glede na območje in kontinuiteto z rimskimi mesti Vilfan (1961, 146–177) srednjeveška mesta na Slovenskem deli na t. i. primorska in celinska. Mesta v slovenskem primorju so bila dolgo pod beneškim vplivom, kar se kaže tudi v njihovi upravi. Pri veliki večini kranjskih mest pa gre za celinska mesta, ki so imela v primerjavi s primorskimi manj kontinuitete z rimskimi mesti. Trgi in mesta so se razvijali iz krajev z letnimi sejmi, ki so se uveljavili kot trgovska središča. Za razvoj trgov je bilo odločilno, da so dobili tudi pravico tedenskih sejmov, mesta pa so poleg omenjenih pravic pridobila še možnost, da trgovske posle opravljajo skozi vse leto. Razlikovanje med trgov in mestom se izoblikuje v 13. stoletju, vendar kriteriji za to diferenciacijo niso povsem jasni. Vilfan (1961, 154) piše, da gre pri mestih praviloma

za sistematično urejeno in razparcelirano trgovsko naselje, ki ima pravico do obzidja in do naziva mesto. Toda, če je bilo mesto po naravi dobro zavarovano, je bilo lahko izjemoma brez obzidja, drugod pa so nekateri od nekdanj utrjeni kraji veljali za trg z obzidjem. Običajno je mesto večje od trga, a tudi to ni vedno nujno.

Mesta na Kranjskem so v glavnem nastajala v prvi polovici 13. stoletja, formalni in dejanski ustanovitelji pa so bili zemljiški gospodje, ki so kot lastniki mest imeli od njih finančno korist. V mestih so izvrševali tisto obliko jurisdikcije, za katero so bili na svojem teritoriju tudi sicer pristojni, zastopal pa jih je sodnik, ki so ga prvotno postavljali zemljiški gospodje sami. Sčasoma so skoraj vsa kranjska mesta postala deželno knežja in so spadala pod nadzor vicedoma, ki je upravljal z zasebno lastnino deželnega kneza. Meščanstvo, novi družbeni sloj, ki se je formiral z nastankom mest in ki mu pripadajo svobodni trgovci in obrtniki, je sčasoma izoblikovalo avtonomno upravo, mestni organi so s splošnimi predpisi urejali mestno življenje in odločali v spornih zadevah, premoženjska diferenciacija meščanstva pa je vedno bolj vplivala na dostop do članstva v vodilnih organih mesta. Drugi prebivalci mest so t. i. gostači, ki se preživljajo s prodajo svoje delovne sile, Judje ter fevdalno prebivalstvo, ki obsega zemljiške gospode in njihove podložnike (Vilfan, 1961, 155–177).

Mesta so torej družbeni prostori, za katere je značilna interakcija med ljudmi, ki tam delajo oziroma bivajo. Ker pa je za nemoteno sodelovanje potrebna določena infrastruktura, mora opis mest vsebovati informacije o obstoječih ustanovah in zgradbah, ki so bile pomembne za mestni status, kakor tudi podatke o vključevanju mest v strukture posvetne in duhovne oblasti ter o njihovi umestitvi v bližnje in daljno okolje. Zaradi celovitejšega prikaza ne smejo manjkati podatki o kulturnih stvaritvah ter pripovedi o spomina vrednih dogodkih in običajih, ki so krojili življenje mestnih prebivalcev. V XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* je Valvasor (1971b) opustil načelo geografskega uvrščanja mest, ki smo ga srečali v njegovi II. knjigi, ter mesta z vedutami

in besedili – skupaj s predstavitvami trgov, gradov in samostanov – enciklopedično razvršča po abecednem redu in tako bralcu omogoča boljšo orientacijo. Pri vsakem opisu mest po bolj ali manj ustaljenem redu obravnava v glavnem imena, lego, zgradbe in okolico, navedbe prejšnjih in sedanjih lastnikov, vključuje pa tudi pravice in privilegije, trgovanje in promet, zgodovinske podatke, pomembnejše dogodke, šege in navade ter znamenitosti (prim. Reisp, 1983, 241).

Najprej ime mesta navede po nemško, potem načeloma – kakor pravi – po »kranjsko« ali v »deželnem jeziku«, včasih še po latinsko, pri Pazinu, Devinu in Trstu pa iz geografsko-zgodovinskih razlogov še po italijansko. Ponekod avtor veliko pozornost posveča etimologiji imena. Tako se na primer pri Kastavu ali Kočevju (Valvasor, 1971b, 44, 194) kritično sooča s precej spekulativnimi razlagami, ki jih je našel v različnih historiografskih virih, in poda svoje tolmačenje, ki pa po novejših raziskavah sodeč prav tako ni sprejemljivo. O Valvasorjevi napačni teoriji, da so Kočevjarji preostanek Gotov, ki so botrovali imenu Gottschee, piše A. Janko (1978, 91), da se je dolgo obdržala, preden so jo druge raziskave povsem ovrgle.

Pri podatkih o legi Valvasor mesto najprej situira v njegov takratni upravno-teritorialni okvir. Večinoma gre za posamezne dele Kranjske, le pri Kastavu navaja izključno prejšnjo pripadnost mesta pradedni Liburniji; morda gre za napako, saj pri Lovranu podatek o pripadnosti Istri ne manjka. Prav tako pri nekaterih dolenjskih in srednjekranjskih mestih, na primer Kostanjevici, Metliki in Črnomlju, navaja tudi njihovo nekdanjo pripadnost Slovenski marki, pri Trstu pa piše, da je nekoč pripadal Kranjski, kar neutrudno dokazuje s prepisi različnih dokumentov, ki pričajo o tem (Valvasor, 1971b, 329, 383, 589–596, 602). Sledijo meritve razdalj do drugih mest, s temi podatki pa vzpostavlja infrastrukturno mrežo med posameznimi kraji. Na ta način jih prikaže v medsebojni relaciji in tako tudi v XI. knjigi upošteva načelo prostorskega vključevanja. Pri vseh mestih navaja razdalje do Ljubljane kot glavnega mesta, ki je upravno-politično, pa tudi prometno središče dežele. S podatki o oddaljenosti do drugih mest tudi prostorsko nakazuje, katera mesta so neke vrste regionalna središča oziroma katera mesta so povezana z drugimi mesti tostran in onkraj meja Kranjske. Drugo najpomembnejše mesto na Gorenjskem je po teh podatkih Kranj, ki je bilo nekoč tudi središče Kranjske (Kos, 2005, 164). Medtem ko mesta v Istri v glavnem gravitirajo proti Pazinu, ki je bil regionalno središče, se – če upoštevamo navedbe o razdalji – na Dolenjskem in Srednjem Kranjskem ne izoblikuje nobeno središče, kar je povezano s slabšo cestno povezavo (Sitar, 1990, 149). Pri Kostanjevici Valvasor (1971b, 330) izrecno piše, da trgovanje zaradi slabih cestnih povezav ni mogoče ter da morajo meščani in prebivalci živeti celo od poljskega dela. Za nekatera mesta so pomembne razdalje do mest, ki ne spadajo (več) pod Kranjsko, tako se pri Kastavu vzpostavlja povezava z Reko/S. Veit am Pflaum, pri Novem mestu in Metliki s Karlovcem/

Carlstadt, pri Devinu s Trstom, pri Ajdovščini pa z Gorico/Görz. Posebno mesto po številu razdalj do krajev, ki so očitno pomembni, pa v tej infrastrukturni mreži zavzema Kranj, ki je povezan s Tržičem, Kamnikom, Radovljico in Škofjo Loko. Prikaz lege Ljubljane izstopa iz ustaljenega vzorca, tako je tudi na ta način izpostavljena njena izjemna vloga glavnega mesta Kranjske: »Ihre Lagerstelle ist / mitten im Lande / 46 Grad 17 Minut. Latitud. [...] und 35 Grad 26 Minuten Longitud. [...] und scheiden sich hier vier Theile des Landes / als Ober=Crain / Unter=Crain / Mitter=Crain / und Inner=Crain« (Valvasor, 1971b, 665).⁸

Opis lege pa ne služi samo umestitvi mest v politično-geografski kontekst ali prikazu njihovih medsebojnih relacij, ki so pomembne za trgovanje, zato velikokrat orisuje tudi bližnjo urbano okolico, ki je kot »obgradje« ali »pomirje« del mestnega ozemlja (Vilfan, 1961, 166) ter sooblikuje življenjski standard meščanov, ker poljedelstvo na pomirju ni zanemarljiv ekonomski dejavnik (Jacob, 1999, 102). Pogosto omenja plodnost zemlje, ki ponuja bogate pridelke, s katerimi meščani tudi trgujejo. Okolico torej opisuje z vidika njene uporabnosti (npr. Valvasor, 1971b, 30).⁹

Pri prikazu mestnega areala imajo zgradbe, ki simbolizirajo duhovne in posvetne strukture oblasti, pomembno vlogo, zato se Valvasor med drugim osredotoči na cerkve, samostane (npr. Valvasor, 1971b, 688–696), gradove – če so del mesta – ter na obzidje (npr. 664–672), ki zagotavlja ohranbo pred agresorji, kar je v času turških vdorov veliko ljudi obvarovalo pred kruto usodo. To velja predvsem za Dolenjsko in Srednjo Kranjsko, ki sta bili še posebej na udaru (199–200, 487, 604, 628).

Na Kranjskem pa je bilo kar nekaj mest, ki se niso mogla postavljati z zunanjo podobo. V teh primerih Valvasor njihovega videza ni lepševal. Da bi pa mesta vendarle pokazal v lepši luči, je opozoril na veličastnejšo preteklost (npr. 385, 628) – v smislu ustaljenega toposa »laudatio temporis acti« (Ebenbauer, 1992, 471). Preteklost je bila še toliko bolj sijajna, kadar se je mesto, kot npr. Kastav, ponašalo z grškimi in rimskimi ostalinami (46, 51). Sedanje stanje je primerjal s prejšnjim in s tem v prostorsko deskripcijo vnesel časovno komponento. Preteklost določenega prostora se tako rekoč razkriva v arheoloških plasteh, ki jih odkriva avtor, ko prodira v vedno večje globine njegove preteklosti. Arheološki opis mestnih pokrajin (Wadenfels, 2007, 71–72) torej prostorsko prepleta s časovno perspektivo. Pri tem Valvasor v nasprotju s kronikami, ki primarno sledijo kronikalnemu – torej časovnemu – prikazovanju (Rau, 2010, 459), izhaja iz topografskega, torej prostorskega načela, v katero vključuje

8 Njena lega je v središču dežele / 46 stopinj, 17 minut zemljepisne širine [...] in 35 stopinj, 26 minut zemljepisne dolžine [...], tu pa se križajo štirje deli dežele, to so Gorenjska, Dolenjska, Srednja Kranjska in Notranjska.

9 Ta ugotovitev se ujema npr. z opisi mestne okolice pri hvalnici Nürnberga nemškega avtorja Hansa Rosenplüta (Kugler, 2004, 404).

časovne dimenzije. To potrjuje, »da je bil Valvasor v prvi vrsti geograf in topograf, šele v drugi vrsti tudi zgodovinar« (Grafenauer, 1990, 9).

Opise mest pričenja s topografskim prikazom »in situ« (prim. Kleinschmidt, 1999, 74), v katerega vnaša časovni vidik, bodisi da vključuje sezname, ki nizajo podatke v časovnem zaporedju (npr. seznam ljudi, ki so opravljali določeno funkcijo; Valvasor, 1971b, 485–486, 608), bodisi da na lokacijo navezuje pripovedi o preteklih dogodkih. S tako upodobitvijo prostora pa se približuje Lessingovi zahtevi v njegovem znanem teoretskem spisu o Laokoonu iz leta 1766, da mora »poezija« – torej literatura – postopati drugače kot slikarstvo. Oddaljiti se mora od čiste deskripcije prostora in ga prikazati v dejanjih (prim. Kleinschmidt, 1999, 76).

Pri pripovedovanju o teh dejanjih pa se Valvasor ne omejuje le na zgodovinsko pomembne dogodke, ki služijo demonstraciji oblasti (prim. Kugler, 2004, 394) – kot na primer različni sprejemi veljakov v Ljubljani (Valvasor, 1971b, 711, 723) –, temveč opiše tudi tiste, ki vplivajo na življenje ljudi. Tu mislimo med drugim na turške vpade (npr. Valvasor, 1971b, 241, 333, 389, 487, 604, 628), požare (npr. Valvasor, 1971b, 729–730) in potrese (npr. Valvasor, 1971b, 717, 719). Pripoveduje tudi zgodbe o nenavadnih dogodivščinah in s tem zadovoljuje potrebe bralcev po senzacijah, kar ni značilno le za baročno dobo. Kot primer naj navedemo dogodek iz leta 1545, ko so neko navidezno mrtvo žensko že pokopali pri Sv. Petru v Ljubljani. Ko ji je pohlepni grobar na silo iztrgal bleščeče prstane, jo je obudil. Medtem ko se je hudo prestrašil in odvihral, je prebujena ženska vstala iz krste in se vrnila domov, kjer je še dolgo živela in – na začudenje vseh, ki so zanj vedeli – rodila še veliko otrok (Valvasor, 1971b, 715).

Perspektive opisa mest se ne razlikujejo le na prostorsko-časovni ravni, temveč tudi z zornega kota, s katerega jih pripovedovalec dojema. Pri večini mest iz določene distance zavzema stališče zunanjega opazovalca oziroma opisovalca in mesta predstavlja po zgoraj omenjenem vzorcu. Vidna razlika pa se kaže – ne le po dolžini prispevka – pri deskripciji glavnega mesta (Valvasor, 1971b, 666–698). Tam opisovalec zapusti odmaknjen pogled na mesto in se v mestni areal poda kot sprehajalec, bralca pa popelje na skupni imaginarni ogled njegovih znamenitosti (prim. Kleinschmidt, 1999, 77), ki mu jih predstavlja »en passant« po vnaprej in sistematično določeni poti. Najprej ga popelje na ogled posvetnih zgradb, po opisu reke Ljubljanice in z njo povezane tematike pa mu predstavi cerkve in samostane ter pri tem po ustaljenem postopku povezuje prostorsko in časovno dimenzijo. S takšnim načinom prikazovanja Ljubljana odstopa od drugih mest in zavzema središnji položaj ne le kot glavno mesto samo po sebi, temveč tudi zaradi »notranje perspektive«, ki jo je zavzel Valvasor kot pripovedovalec pri samem opisu. Avtor na ta način centralni pomen Ljubljane izpostavlja tudi po formalni plati.

Pomembno vlogo pri predstavitvi mest imajo poleg besedila tudi vedute, ki odslikavajo njihov videz v 17. stoletju. Bakroreze za znamenito XI. knjigo so po Valvasorjevih risbah v delavnici na gradu Bogenšperk ustvarili Andrej Trost, Pavel Ritter-Vitezović in Peter Mungerstorff (Reisp, 1983, 242–245). Razen pri Reki in Ajdovščini je pri vseh opisih mest objavljeno tudi slikovno gradivo. Pomanjkanje slik pri navedenih primerih, kot pravi avtor (Valvasor, 1971b, 271, 609), je povezano z dejstvom, da mesti ne ležita na takratnem ozemlju Kranjske. Na vedutah, dodanih besedilom, je večinoma, kot npr. pri Kranju (slika 1), prikazan z obzidjem obdan skupek zgradb, ki stojijo ena zraven druge, vmes pa izstopajo cerkveni stolpi in grad. Kakor narekuje ustaljen vzorec mestnih podob, v notranjosti mest običajno tudi ni praznine za ceste in zelenice (prim. Kugler, 2004, 406–407). Na vedutah, ki mesta prikazujejo v profilu, je gledalcem pogled v dogajanje v mestih zastrt (prim. Jacob, 1999, 102), mesta, čeprav locirana v okoliško pokrajino, pa se z njo ne spajajo, ker jih od nje ločuje obzidje, katerega vrata so običajno zaprta. Zaprta mestna vrata pa, kot piše Michalski (1999, 48), simbolizirajo zamejitev mestnega univerzuma in njegovo samozadostnost. Nadaljuje, da so podobe, ki prikazujejo mesto v profilu, primerne za percepcijo mesta kot celote.

Slika 1: Brez signature, *Kranj*, ilustracija v: Valvasor, J. W., *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, III. del, XI. knj., München 1971, str. 110.

Vir: foto M. Javor Briški.

Pri slikovnem gradivu v Valvasorjevi »knjigi gradov« delno že zaradi velikosti izstopajo priloga Trsta (598/599) in predvsem priloge Ljubljane, ki se lahko ponaša s

kar štirimi slikami (2/3, 336/337, 666/667, 688/689), najbolj veličastna med njimi pa je zagotovo panoramska slika (Stopar, 1996, 9, 14).

Slika 2: Andrej Trost, *Ljubljana*, ilustracija v: Valvasor, J. W., *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, III. del, XI. knj., München 1771, priloga med str. 336 in 337.
Vir: foto M. Javor Briški.

Kakor omenjeni prospekt tudi veduta Ljubljane (slika 2), ki je priložena besedilu, kjer so mesta razvrščena po abecedi, in druge zgoraj omenjene ljubljanske vedute do določene mere dopuščajo vpogled v notranjost mesta. Prehod z zunanje perspektive na notranjo pri slikovni upodobitvi Ljubljane se torej ujema z njenim prikazovanjem v besedilu. Slikovno gradivo in topografsko-historiografski opis se dopolnjujeta, mesta so torej prikazana tako na vizualni kot narativni ravni – ponekod v marginalijah celo zasledimo (Valvasor, 1971b, 346, 374, 542, 607) navodilo za ogled slike –, pri okrnjeni deskripciji Trsta, ki se v glavnem omejuje le na dokazovanje nekdanje pripadnosti mesta Kranjski in na opis okolice, pa veduta celo nadomešča besedilo, ki naj bi bralcu predstavilo videz njegovih zgradb (Valvasor, 1971b, 598).

Ob zaključku pričujočega razmišljanja lahko ugotovimo sledeče: XI. knjiga znamenitega Valvasorjevega dela *Slava vojvodine Kranjske* vsebuje celovit prikaz kulturne dediščine dežele, katere poznavanje je pogoj za izoblikovanje kolektivne identitete, ta pa je še toliko bolj pomembna, kadar obstaja potreba po legitimizaciji določene skupnosti, da bi si pri drugih ustvarila ugled in žela priznanje. Posebno vlogo pri poznavanju kulturnega izročila določenega prostora imajo zaradi svojega kompleksnega značaja mesta, ki kot komunalni življenjski prostor s svojimi stvaritvami na duhovni in materialni ravni na dokaj zgoščeno naseljenem območju hranijo kulturno dediščino iz različnih časovnih obdobj. Valvasor v besedilu svojega topografsko-historičnega opisa mesta uvršča v posamezne dele Kranjske takratnega časa in tako vzpostavlja njihov upravno-politični odnos do dežele kot celote, z navedbo

razdalj med posameznimi mesti pa ustvari virtualno infrastrukturno-komunikacijsko mrežo med mesti, pri čemer se z obligatorno navedbo razdalje do Ljubljane ta tudi v strukturi medsebojnih odnosov izkaže kot kraj središčnega pomena. Z vzpostavitvijo odnosa mest do dežele in mest med seboj pa Valvasor prostor dojema topološko.

Mesta sama opisuje po bolj ali manj ustaljeni percepcijski shemi, h kateri poleg navedb imen v nemščini, »kranjščini« in deloma še v drugih jezikih ter že omenjene lokalizacije spadajo predvsem opisi zgradb ter zgodovinski podatki ali dogodki, ki simbolizirajo oziroma legitimizirajo vodilne sloje ali odločilno vplivajo na kvaliteto bivanja ljudi. O okolici mest govori kot o pomembnem ekonomskem dejavniku in navaja pravno-lastniški status mesta, pripoveduje pa tudi o šegah in navadah ter omembe vrednih dogodivščinah, ki zrcalijo življenje preprostih ljudi in zadovoljijo bralčevo potrebo po razvedrilu.

Valvasor izhaja iz čiste deskripcije prostora kot takega, na katerega navezuje zgodovinske podatke ali dogodke in s tem v svojo upodobitev prostora vnaša tudi časovni vidik. V nasprotju s kronikami, ki primarno sledijo časovnemu prikazovanju, izhaja iz prostorskega načela, v katero vključuje časovne dimenzije. Medtem ko mesta običajno opisuje z zunanje perspektive kot opazovalec, glavno mesto kot subjekt, vpleten v prostor, prikazuje iz t. i. notranje perspektive.

Čeprav je eno od primarnih vodil publikacije topografsko-historiografskega opisa povečati ugled svoje domovine Kranjske, Valvasor ne idealizira podob mest, dokaj objektivno tudi govori o pomanjkljivostih, vendar pri tem ne pozabi opozoriti na veličastnejšo preteklost.

K ugledu Kranjske in popularizaciji dela zagotovo v veliki meri pripomorejo tudi številni bakrorezi, ki so vključeni v besedilo ali dodani kot priloge. Slike v profilu od zunaj prikazujejo mesta kot zaprte celote s silhueto pomembnih zgradb. Na takih vedutah so mesta ločena od svoje okolice. Drugačna slika pa se kaže pri ilustracijah Ljubljane, ki gledalcu omogočajo vpogled v notranjost mesta. Pri ljubljanskih besednih in slikovnih upodobitvah torej prevlada notranja perspektiva. Vedute kot vizualni element pomembno dopolnjujejo besedilo oziroma ga celo nadomestijo.

Literatura

- Behringer, W., Die großen Städtebücher und ihre Voraussetzungen, v: *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800* (ur. Behringer, W., Roeck, B.), München 1999, str. 81–93, 436–438.
- Ebenbauer, A., pod geslom: *Laudatio temporis acti*, *Sachwörterbuch der Mediävistik*, Stuttgart 1992, str. 471.

- Esser, R., Historisch-topografische Erfassung des Raumes – Chorographien in den Niederlanden und in England im 17. Jahrhundert, v: *Geschichte schreiben. Ein Quellen- und Studienhandbuch zur Historiografie (ca. 1350–1750)* (ur. Rau, S., Studt, B.), Berlin 2010, str. 449–458.
- Francisci, E., Valvasor, J. V. in drugi, *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*, zu finden bey Wolfgang Moritz Endter ... 1689. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-NQQSKQM6>.
- Grafenauer, B., Valvasorjevo mesto v samospoznavanju Slovencev kot posebnega naroda, v: *Valvasorjev zbornik* (ur. Vojko, A. in drugi), Ljubljana 1990, str. 7–16.
- Grafenauer, B., pod geslom: Kranjska, *Enciklopedija Slovenije*, Ljubljana 1991, str. 389–391.
- Günzel, S., Raum – Topographie – Topologie, v: *Topologie. Zur Raumbeschreibung in den Kultur- und Medienwissenschaften* (ur. Günzel, S.), Bielefeld 2007, str. 13–29.
- Jacob, F. D., Wirtschaftliche und demographische Entwicklungen im Spiegel der Darstellung der Stadt, v: *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800* (ur. Behringer, W., Roeck, B.), München 1999, str. 101–108, 441–442.
- Janko, A., Die deutsche Sprachinsel Gottschee (Kočevje), v: *Michigan Germanic Studies* 4 (1), 1978, str. 85–100.
- Kleinschmidt, E., Textstädte – Stadtbeschreibungen im frühneuzeitlichen Deutschland, v: *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800* (ur. Behringer, W., Roeck, B.), München 1999, str. 73–80, 434–436.
- Kos, D., *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*, Ljubljana 2005.
- Kugler, H., Literatur und spätmittelalterliche Stadt, v: *Die Literatur im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit* (ur. Röcke, W., Münkler, M.), München, Dunaj 2004, str. 396–408.
- Kugler, H., Selbstdarstellung und Gemeinschaftsleben, v: *Die Literatur im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit* (ur. Röcke, W., Münkler, M.), München, Dunaj 2004, str. 409–419.
- Kugler, H., pod geslom: Städtelob, *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Berlin, New York 2007, str. 491–494.
- Kukolja, B., in drugi, *Bibliotheca Valvasoriana*, Ljubljana, Zagreb 1995.
- Meyer, C., Wie und warum wird städtische Identität zum Thema?, v: *Identität und Krise? Zur Deutung vormoderner Selbst-, Welt- und Fremderfahrungen* (ur. Dartmann, C., Meyer, C.), Münster 2007, str. 119–136.

- Michalski, S., Vom himmlischen Jerusalem bis zu den Veduten des 18. Jahrhunderts – Symbolik und Darstellungsparadigmen der Stadtprofilansichten, v: *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800* (ur. Behringer, W., Roeck, B.), München 1999, str. 46–55, 431–432.
- Mihelič, D., Starejša zgodovina Slovencev v Slavi Vojvodine Kranjske, v: *Valvasorjev zbornik* (ur. Vojko, A. in drugi), Ljubljana 1990, str. 49–53.
- Miladinović Zalaznik, M., »Ein Geschichtsschreiber, der wissendlich Romanen für Historien ausgibt...« Johann Weichard Freiherr von Valvasor (1641–1693), v: *Querschnitte. »Der wissendlich Romanen für Historien ausgibt...«* (ur. Zach, K., Miladinović Zalaznik, M.), München 2001, str. 91–124.
- Rau, S., Geschichten von Stadt, Land und Universum: Räume der Stadtchroniken und Stadtgeschichten seit dem Mittelalter, v: *Geschichte schreiben. Ein Quellen- und Studienhandbuch zur Historiografie (ca. 1350–1750)* (ur. Rau, S., Studt, B.), Berlin 2010, str. 459–474.
- Reisp, B., *Janez Vajkard Valvasor*, Ljubljana 1983.
- Rojc, B., Kartografsko delo Janeza Vajkarda Valvasorja, v: *Valvasorjev zbornik* (ur. Vojko, A. in drugi), Ljubljana 1990, str. 165–180.
- Schlögel, K., Räume und Geschichte, v: *Topologie. Zur Raumbeschreibung in den Kultur- und Medienwissenschaften* (ur. Günzel, S.), Bielefeld 2007, str. 33–51.
- Sitar, S., O prometu v Slavi Vojvodine Kranjske, v: *Valvasorjev zbornik* (ur. Vojko, A. in drugi), Ljubljana 1990, str. 143–156.
- Snoj, M., *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997.
- Stopar, I., *Ljubljanske vedute*, Ljubljana 1996.
- Štih, P. in drugi, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Ljubljana, Celovec 1995.
- Valvasor, J. W., *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, I. del, München 1971a.
- Valvasor, J. W., *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, III. del, XI. knj., München 1971b.
- Vilfan, S., *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961.
- Wadenfels, B., Topographie der Lebenswelt, v: *Topologie. Zur Raumbeschreibung in den Kultur- und Medienwissenschaften* (ur. Günzel, S.), Bielefeld 2007, str. 69–84.
- Wagner, P., Fest-Stellungen. Beobachtungen zur sozialwissenschaftlichen Diskussion über Identität, v: *Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität 3* (ur. Assmann, A., Friese, H.), Frankfurt na Majni ² 1999, str. 44–72.

Marija Javor Briški

Various Viewpoints – The Image of Towns in *The Glory of the Duchy of Carniola* by Janez Vajkard Valvasor

Key words: Janez Vajkard Valvasor, *The Glory of the Duchy of Carniola*, topography, historiography, image of towns, space, time, collective identity, cityscape

Volume XI of *The Glory of the Duchy of Carniola* by Janez Vajkard Valvasor presents a complete picture of the country's cultural heritage – knowledge of which is a necessary condition for building collective identity. The complexity of towns gives them special status as receptacles of knowledge of the cultural heritage of a particular area. By establishing the relations between towns and their respective relations to the country, Valvasor's perception of space proves to be topological.

Towns are described according to a more or less established scheme of perception. Valvasor's plain description of space as such is connected to historical data or events, which imports the aspect of time into the image of an area. This work is based on the spatial principle, with the dimension of time included. As a rule, towns are described from the perspective of an outside observer, while the capital is presented from the so-called insider's perspective.

The numerous copper engravings added to the work represent a substantial contribution to the reputation of Carniola. As visual elements, cityscapes can serve as significant supplements to the text, or may even replace it.